

Андрій Смирнов

АРХІПАСТИРСЬКА ПРАЦЯ ЄПИСКОПА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО МСТИСЛАВА СКРИПНИКА В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ¹

У статті проаналізовано участь єпископа Переяславського Мстислава Скрипника в процесі інституалізації УАПЦ формації 1942 р. Приєднання митрополита Харківського і Полтавського Феофіла Булдовського до УАПЦ було чи не найбільшим успіхом його місійної подорожі Лівобережжям. Це сприяло перетворенню УАПЦ на загальнонаціональну Церкву, яка поширила свій вплив на Схід і почала охоплювати майже всю територію України. Почаївський «Акт поєднання» 1942 р., головним творцем якого слід вважати єпископа Мстислава, був однією із двох відомих спроб у ХХ ст. подолати інституційний розкол в українському православ'ї. Його архіпастирська праця у цей період мала консолідуюче значення для Церкви.

Ключові слова: Мстислав Скрипник, УАПЦ, хіротонія, ієрархія, міжправославний конфлікт.

Андрей Смирнов

АХРИПАСТЫРСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕПИСКОПА ПЕРЕЯСЛАВСКОГО МСТИСЛАВА СКРЫПНИКА В ГОДЫ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ

В статье проанализировано участие епископа Переяславского Мстислава Скрыпника в процессе институализации УАПЦ формации 1942 г. Присоединение митрополита Харьковского и Полтавского Феофила Булдовского к УАПЦ было едва ли не наибольшим успехом его миссионерской поездки Левобережьем. Это способствовало превращению УАПЦ на общенациональную Церковь, которая распространила свое влияние на Восток и стала охватывать всю территорию Украины. Почаевский «Акт объединения» 1942 г., главным создателем которого следует считать епископа Мстислава, был одним из двух известных

¹ Стаття підготовлена за підтримки Меморіального фонду ім. І. Коляски, яка уможливила наукове стажування в Канадському інституті українських студій Університету Альберти.

попыток в XX в. преодолеть институциональный раскол в украинском православии. Его архипастырская деятельность в этот период имела консолидирующее значение для Церкви.

Ключевые слова: Мстислав Скрипник, УАПЦ, хиротонія, ієрархія, міжправославний конфлікт.

Andrii Smyrnov

THE ARCHPASTORAL ACTIVITY OF BISHOP OF PEREIASLAV MSTYSLAV SKRYPNYK DURING THE GERMAN OCCUPATION

The article deals with the bishop of Pereiaslav of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church Mstyslav Skrypnyk. His missionary visit to left-bank Ukraine took place in 1942. Consequently, the parishes of Metropolitan of Kharkiv and Poltava Feofil Buldov'skyi passed on to the jurisdiction of the UAOC. On October, 8 1942, bishop Mstyslav signed «the Act of Union» in Pochaiv resulted from negotiations with the Metropolitan Oleksii Hromadskyi of Autonomous Ukrainian Church to merge the two Churches. The arch-pastoral activity of bishop Mstyslav was aimed to consolidate the Church.

Key words: Mstyslav Skrypnyk, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, consecration, hierarchy, inter-Orthodox conflict.

Конституювання Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) в роки Другої світової війни досі залишається маловивченою сторінкою в історії українського православ'я. Важливу роль у цьому процесі відіграв єпископ Переяславський Мстислав (Степан Скрипник), який у майбутньому став першим патріархом Київським і всієї України. Опосередковано до висвітлення його діяльності у воєнний період звертались В. Борщевич, І. Власовський, Ю. Волошин, В. Пащенко, С. Савчук та Ю. Мулик-Луцик, Н. Стоколос², однак ця проблема ще не була предметом окремого історичного дослідження.

² Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.) / В. Борщевич. – Луцьк : Вежа, 2000. – 254 с.; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4 т., 5 кн. / І. Власовський. – К. : Либідь, 1998. – Т. 4: (XX ст.). – Ч. 2. – 399 с.; Пащенко В. Православ'я в новітній історії України / В. Пащенко. – Полтава : [б. в.], 1997. – Ч. 1. – 356 с.; Савчук С. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 5т. / С. Савчук, Ю. Мулик-Луцик. – Вінніпег : Екклесія, 1984. – Т. 1: Київська церковна традиція українців Канади. – 616 с.; Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Стоколос. – Рівне : Ліста, 2003. – 480 с.

Метою статі є висвітлення архіпастирської діяльності єпископа Переяславського Мстислава в роки німецької окупації. Він виявився чи не найдіяльнішим з усіх православних ієрархів тогочасної України. Адже владика опікувався ще й іншими справами як вікарій архієпископа Чигиринського Никанора Абрамовича, керуючого Київською єпархією. За короткий проміжок часу С. Скрипник розгорнув надзвичайно активну діяльність, спрямовану на підвищення авторитету УАПЦ у Києві. Це не залишилося поза увагою нацистських спецслужб, які повідомляли: «Церква. Найбільш важлива духовна персона в Києві – це висвячений у травні цього року єпископ автокефальної Церкви політикан Мстислав. Він досить серйозно прагне до об'єднання незалежної православної церкви з автокефальною православною церквою. При цьому він забороняє будь-які дії, які б спричинили погіршення зв'язків із православним єпископом Пантелеймоном. Він навіть збирається прохати Пантелеймона про переговори з метою замирення»³.

У цьому напрямі вдалося досягти певних зрушень. Зокрема, після невдалої спроби автокефалістів дістати у Києво-Печерській лаврі мощі для антиминосів, єпископ Пантелеймон Рудик сам запропонував для них необхідну кількість нетлінних рештків тіла св. вмч. Варвара⁴.

Німецька поліція звітувала, що навколо владик Мстислава і Никанора в Андріївському соборі утворився підпільний клуб українських націоналістів, а їх богослужіння трактувала не інакше, як «політичні маніфестації ідеї національної української незалежності»⁵, хоча насправді йшлося про згуртування національно свідомого духовенства, яке прагнуло мати свою помісну Церкву. Слід зауважити, що Мстислав брав безпосередню участь у висвяченні нових ієрархів для УАПЦ: Геннадія, Володимира, Платона, В'ячеслава, очолював екзаменаційну комісію, яка відбирала кандидатів на священство. А у серпні 1942 р. він урочисто освятив відроджену церкву Святого Духа Братського монастиря, де 1620 р. відбулося відновлення православної ієрархії⁶.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 57, оп. 4, спр. 106, арк. 7.

⁴ Власовський І. Нарис... – С. 233.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 154; спр. 476, арк. 231, 525, 533, 613; ф. 4398, оп. 1, спр. 3, арк. 157.

⁶ Архієпископ Мстислав (Скрипник) // Рідна нива (Вінніпер). – 1948. – С. 39;

Використавши як привід приїзд рейхсляйтера А. Розенберга до Києва у червні 1942 р., Мстислав намагався дістати у користування Софійський собор, аргументуючи це тим, що саме УАПЦ є «дійсною спадкоємницею історичного розвитку України і цим самим є носієм української народності»⁷. Заради досягнення цієї мети він був готовий відмовитись від кількох інших храмів, але Софії так і не отримав.

Діяльність єпископа не обмежувалася самим лише Києвом. За дорученням владики Никанора він здійснив влітку 1942 р. велику місійну подорож по Лівобережній Україні з метою досягнення єдності серед православних. «Мої спостереження і донесення давали владі Никанорові потрібні йому, як адміністраторові Церкви, дані для організаційного охоплення стихійного руху до відродження зліквідованої більшовиками Української Автокефальної Православної Церкви, руху, що охопив тоді всю Україну... Тому роки 1942–1943 мого єпископського служіння вважаю для себе найдорожчими, а для нашої Церкви, щодо моєї в ній праці, може, й найбільш корисними», – розповідав у 1962 р. владика Мстислав⁸.

Після того, як друзі допомогли добути транспорт, він відвідав Переяслав, Хорол, Лубни, Миргород, Полтаву, Кременчуг, Харків та низку інших міст. «Я виїхав на архіпастирські візитації на Схід... Сів і поїхав у рідну Полтаву. У Полтаві я вже міг розгорнутися. Мене приймали, раділи... Полтава була ще під військовою владою»⁹.

Проблема нестачі священників на Лівобережжі на той час була надзвичайно гострою, а тому практикувалось рукопокладення кандидатів цілими групами. Так, у Полтаві владика висвятив близько 20 кліриків¹⁰. Крім того, він брав участь у масових хрещеннях і богослужіннях, які організувало полтавське духовенство (відразу 300 дорослих і дітей)¹¹. Усі ці та багато інших фактів спростовують тезу

Денисенко І. Уривки з минулого. Ч. 1. До 1948-го / І. Денисенко // Молода нація. – 2005. – № 2. – С. 20.

⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 829-830; ф. 4398, оп. 1, спр. 5, арк. 34-35.

⁸ Свідчення про УАПЦ в 1941-45 р. // Наша віра. – 2002. – № 7. – С. 1.

⁹ Мартирологія Українських Церков: В 4 т. – Торонто; Балтимор : Смолоскип, 1987. – Т. 1: Українська Православна Церква. – С. 740.

¹⁰ Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine: von 1917 bis 1945 / F. Heyer. – Köln-Braunsfeld: Müller, 1953. – S. 126.

¹¹ Мартирологія... – С. 740.

нідерландського науковця Карела Беркгофа¹² про релігійну індиферентність українців у роки воєнних випробувань і дають підстави говорити про своєрідне відродження Православної Церкви, яке супроводжувалось відкриттям близько 4500 храмів на теренах України¹³.

Оскільки для нормального функціонування УАПЦ на Полтавщині гостро потребувала єпископа, тутешнє єпархіальне управління ухвалило 29 липня 1942 р. постанову, в якій звернулось до Мстислава з проханням пришвидшити прибуття владики Ігоря або іншого архієрея на вакантну кафедру¹⁴. Долучився він і до видавничої діяльності Полтавської єпархіальної ради. За допомогою Українського Червоного хреста йому вдалося роздобути дефіцитний на той час папір для друкування Євангелія та молитовника¹⁵.

Важливим осередком українського православного руху став тогочасний Харків. Після захоплення його гітлерівцями митрополит Феofil Булдовський¹⁶ почав відроджувати церковне життя, створивши єпархіальне управління. У період окупації колишній лідер Соборно-єпископської церкви, яку діаспорний історик Б. Боцюрків справедливо назвав «канонічною альтернативою УАПЦ»¹⁷, повернувся до активної церковної діяльності. В його юрисдикції перебувало близько 400 парафій у Харківській, Полтавській, Сумській, Ворошилоградській, Сталінській і навіть Курській та Воронезькій областях. Ці успіхи пояснюються організаторськими здібностями ієрарха, відчайдушною боротьбою з автономістами, а також ліберальнішим режимом військової зони окупації¹⁸.

¹² Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? / К. Беркгоф // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 16-36.

¹³ Пашенко В. Православ'я... – С. 57; Гордієнко В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.) : дис.... канд. іст. наук / В. Гордієнко. – К., 1999. – С. 79, 122; Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Лисенко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 35, 42; Шкаровский М. Нацистская Германия и Православная Церковь (Нацистская политика в отношении Православной Церкви и религиозное возрождение на оккупированной территории СССР) / М. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье, 2002. – С. 470.

¹⁴ Мартирологія... – С. 728.

¹⁵ Волошин Ю. Українська православна церква... – С. 66.

¹⁶ Детальніше про нього див.: Волошин Ю. Митрополит всієї Лівобережної України / Ю. Волошин, В. Пашенко // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1998. – Ч. 1-2. – С. 143-150.

¹⁷ Боцюрків Б. Проблеми досліджень історії релігії та церкви... – С. 286.

¹⁸ Волошин Ю. Українська православна церква... – С. 56; Історія релігії в

Тривалий час між адміністратором УАПЦ архієпископом Полікарпом Сікорським і владикою Феофілом Булдовським не було жодних контактів. На думку Ю. Волошина і В. Пашенка, причиною цього були не лише труднощі зв'язку за воєнних умов. Не виключено, що митрополит Феофіл, не визнаючи канонічності УАПЦ Василя Липківського, сам сподівався очолити нову Українську Автокефальну Церкву. Проте спосіб проголошення незалежності не оприлюднював¹⁹.

Адміністрація УАПЦ усвідомлювала важливість приєднання парафій Феофіла, а тому вирішила для переговорів спрямувати Мстислава. Вибір цієї кандидатури не був випадковим. Він пояснювався не лише тим, що С. Скрипник служив вікарієм єпископа Никанора, а, отже, і його заступником у місіонерській діяльності на сході України. Річ у тім, що, свого часу будучи настоятелем церкви Всіх Святих у Полтаві, Феофіл здійснив таїнство хрещення майбутнього патріарха і навіть вибрав для нього ім'я²⁰. Використавши цей факт як привід, Мстислав спочатку звернувся до Феофіла з листом, у якому запропонував йому приєднатись до Полікарпа. На що одержав таку відповідь: «Дуже радий якнайскоріше зав'язати контакт як з Вами, мій любий, так і з усім єпископатом УАПЦ. Ви повинні знати мої погляди й мої переконання. Я люблю свою неньку Україну й бажаю, щоб вона була щасливою, а головне ПРАВОСЛАВНОЮ»²¹.

На нашу думку, Феофіл погодився на зустріч з двох причин. По-перше, воєнна УАПЦ не була канонічно пов'язана з митрополитом Василем Липківським, а, по-друге, чітко визначалася перспектива об'єднання єпархій на Сході і Заході в єдину потужну національну автокефальну Церкву, яку він сподівався очолити.

Отримавши схвальну відповідь, у двадцятих числах липня 1942 р. Мстислав відвідав Харків, де зустрівся з Феофілом. Пізніше, 24 березня 1943 р., нарком внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко у доповідній записці на ім'я першого секретаря Центрального ко-

Україні: У 10 т. – К.: Укр. центр духовної культури, 1999. – Т. 3: Православ'я в Україні. – С. 418.

¹⁹ Волошин Ю. Між молотом і ковадлом: Православна церква в Лівобережній Україні під час гітлерівської окупації / Ю. Волошин, В. Пашенко // Людина і світ. – 1996. – № 6. – С. 19.

²⁰ Волошин Ю., Пашенко В. Митрополит... – С. 147.

²¹ Мартирологія... – С. 726.

мітету Комуністичної партії (більшовиків) України М. Хрущова про діяльність духовенства в м. Харкові й на Лівобережній Україні відзначив винятково важливу роль єпископа Переяславського у справі приєднання митрополита до УАПЦ. Він, зокрема, писав: «Харківське Єпархіальне Управління та митрополит Феofil не мали нічого спільного з адміністратором української Церкви Полікарпом Сікорським до липня 1942 р., коли в м. Харків приїхав представник Адміністратора єпископ Мстислав – племінник Петлюри, за прізвиськом Скрипник. У результаті... 27.7.42 р. був укладений спеціальний протокол про визнання Адміністратора Полікарпа Сікорського главою української Церкви і перехід на принципи автокефалії»²².

У своїх спогадах Мстислав не раз підкреслював: великий вплив на переговорах з Феофілом мало й те, що останній був довголітнім приятелем родичів Скрипника і тим священником, котрий його охрестив²³. «У нас була довга розмова. Я йому розповів про нашу Церкву, і він приєднався до нас. «Що ж я, – каже, – буду сам бовтатись?» Ми відслужили спільно у Покровському монастирі прекрасну Службу Божу. Народу було – Боже милій!», – згадував владика²⁴. Переконавшись у канонічності єпископату УАПЦ формациї 1942 р., Феofil увійшов з ним у літургійне єднання.

Одразу після цього, 27 липня 1942 р., на Харківській церковній нараді її учасники – митрополит Феofil, єпископ Мстислав, члени Харківського єпархіального управління оо. О. Кривомаз, К. Певний, М. Васильківський та В. Потієнко, а також голова Полтавського єпархіального управління О. Потульницький – підписали протокол, згідно з яким усі парафії, підпорядковані Феофілові, входили до складу Адміністратури УАПЦ²⁵. Як зауважив архієпископ Ігор Ісіченко, у документі, що окреслював канонічні виміри цієї спільноти, слова «єпархія» так і не було вжито – «можливо, через небажання демонстративно порушувати нацистські заборони на створення церковних об'єднань, а може, через понадєпархіальний вимір канонічного терену, який очолював митрополит

²² Волошин Ю. Українська православна церква... – С. 110.

²³ Свідчення про УАПЦ в 1941-45 р... – С. 1.

²⁴ Проненко В. Друге відродження на Слобожанщині / В. Проненко // Успенська вежа. – 1998. – № 10. – С. 5.

²⁵ Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (AWMP), sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944); Мартирологія... – С. 727.

Феофіл. Однак фактично східньоукраїнська спільнота виступала як частина Помісної Церкви, тобто єпархія)²⁶.

Таке об'єднання було вигідним для обох сторін. Автокефальна Церква поширила свій вплив далеко на Схід України й отримала до-свідченого архієпископа. Своєю чергою, Феофіл, будучи найстаршим за хіротонією ієрархом у Церкві й маючи у підпорядкуванні 400 парафій, сподівався очолити УАПЦ. Це згодом підтвердив і сам митрополит на допитах у радянській службі держбезпеки восени 1943 р. До речі, свої претензії на лідерство у Церкві він висловлював ще на початку 1942 р., але тоді його заяви не підтримали ні архієреї, ні окупаційна влада²⁷.

Активність єпископа Мстислава знову спричинила негативну реакцію німецьких чинників. «Я був для німців взагалі одіозною фігурою», – згадував владика²⁸. Листом від 24 липня 1942 р. Е. Кох звернувся до архієпископа Полікарпа з вимогою перевести владика до одного з міст на вибір: Ростова-на-Дону, Донецька або Луганська. Підкреслювалось, що єпископ Мстислав «не може бути на території з більшістю українського населення»²⁹. Владика Полікарп погоджувався призначити його до Харкова для допомоги митрополиту Феофілу або на Сімферопольську кафедру.

Отже, приєднання митрополита Харківського і Полтавського Феофіла до УАПЦ було чи не найбільшим успіхом місійної подорожі єпископа Мстислава Лівобережжям. Це сприяло перетворенню УАПЦ на загальнонаціональну церкву, яка поширила свій вплив на Схід і почала охоплювати майже всю територію України. Б. Боцюрків пояснював об'єднання тим, що програма будівництва національної Церкви, обстоювана владикою Феофілом ще в 1920-х рр., відповідала тим засадам, на яких будувалась УАПЦ формації 1942 р.³⁰

Інтеграція західних і східних єпархій УАПЦ, визнання владика Полікарпа єдиним главою Церкви сприяло розв'язанню іншої

²⁶ Ісіченко І., архієп. Канонічні засади утворення Харківсько-Полтавської єпархії Української Автокефальної Православної Церкви / І. Ісіченко // Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл Булдовський. – Х., 2011. – С. 18.

²⁷ Історія релігії в Україні... – С. 418.

²⁸ Мартирологія... – С. 742.

²⁹ Цит. за: Власовський І. Нарис... – С. 238.

³⁰ Bociurkiw V. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church / V. Bociurkiw // Harvard Ukrainian Studies. – 1979/1980. – Part 1. – P. 108.

проблеми. Відчувалася гостра потреба у проведенні загальноукраїнського православного Собору. Тому з ініціативи Мстислава вирішено було 2–9 жовтня 1942 р. скликати церковний Собор у Луцьку. Головним питанням його порядку денного мало би стати відновлення єдності українського православ'я. Попри значні труднощі з транспортом, на цей Собор приїхали 10 єпископів, прибув навіть митрополит Феofil. Хоча райхскомісаріат не дозволив проведення зібрання, проте, як стверджувала німецька служба безпеки, Собор усе-таки відбувся. Його учасники вирішили обговорити найважливіші справи у «приватних» бесідах архієреїв та відбутти соборну церковну урочистість³¹.

Неформальні розмови ієрархів виявилися надзвичайно плідними, оскільки було зроблено перші вагомі кроки до подолання інституційного розколу православ'я. Спеціально створена комісія на чолі з митрополитом Олександром Іноземцевим виробила проект ухвали про об'єднання Церков, а делегація у складі архієпископа Никанора та єпископа Мстислава повезла його до Почаївської лаври, де на той час перебував митрополит Олексій.

Результатом перемовин стало підписання 8 жовтня 1942 р. «Акта поєднання», в якому, зокрема, зазначалося: «Взявши під увагу, що існує поділення Православної Церкви в Україні на два напрямки фатально відбивається на житті Церкви та українського народу і деморалізує впливає на вірних – ухвалили прикоротити церковне роз'єднання...»³². На чолі об'єднаної Української Автокефальної Православної Церкви мав стояти Священний Синод з п'яти найстарших єпископів України. Обов'язки його секретаря, а також заступника неprisутнього члена Синоду покладалися на преосвященного Мстислава.

В. Пашенко стверджував, що нині неможливо виявити справжні причини, які спонукали владу Олексія підписати «документ епохального для українського православ'я значення»³³. Дослідник приєднався до тих авторів, які пояснюють це прагненням Громадського стати патріархом майбутньої єдиної Української Православної Церкви. Особисто Мстислав сумнівався у щирості намірів останнього, характеризував його як «колосального слабодуха», позбавленого патріотичних почуттів. Автором почаївських домовленостей він

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 90, арк. 24.

³² Мартирологія... – С. 730.

³³ Пашенко В. Православ'я... – С. 73.

вважав Никанора, а собі скромно відводив другорядну роль³⁴. При цьому німецькі джерела головну заслугу в об'єднанні однозначно приписують Мстиславу, а російський церковний історик М. Шкаровський навіть висловив припущення, що ієрарх діяв не самовільно, а з санкції Східного міністерства III Райху³⁵. Варто підтримати тезу Н. Стоколос, що найвагоміший внесок у справу об'єднання Церков з-посеред усіх ієрархів зробив Переяславський єпископ³⁶. Це була безпрецедентна екуменічна акція, яка означала прорив українського православ'я і не мала аналогів у вітчизняній історії.

На жаль, втілити «Акт поєднання» у життя не вдалося. Проти нього виступив єпископат Автономної Церкви на чолі з єпископом Київським Пантелеймоном Рудиком. Очевидно, що німецькі спецслужби провели значну роботу з ієрархією обох юрисдикцій. Це їм неважко було зробити, оскільки певна частина єпископів з обох сторін виступила проти інтеграції і за власною ініціативою. Під їхнім тиском митрополит Олексій змушений був відкликати свій підпис. Невдовзі він опублікував звернення, де почаївську угоду трактував лише як спробу з'ясувати ставлення духовенства до ідеї об'єднання, як проєкт поєднаної комісії, який ще мусить затвердити Собор єпископів³⁷.

Однак найголовнішим стало те, що подолання міжправославно-го конфлікту в Україні суперечило релігійній політиці німецьких окупантів, яким було не вигідно мати сильну об'єднану Церкву. На їхню думку, «в результаті здійснення викладених у цьому документі (Акті – автор) пунктів це був би суттєвий крок на шляху створення національної Церкви, що охопить всю Україну»³⁸.

У райхскомісаріаті в Рівному Мстиславу повідомили, що німецька адміністрація, ставлячись загалом позитивно до об'єднання церковних юрисдикцій, водночас не може з ним погодитися, оскільки воно є результатом забороненого зібрання єпископів. Заступник Е. Коха П. Даргель заявив архієрею, що «Акт поєднання»

³⁴ Мартирологія... – С. 741; Свідчення про УАПЦ в 1941-45 р... – С. 2.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 15, арк. 480-480зв.; Шкаровский М. Нацистская Германия и Православная Церковь... – С. 460.

³⁶ Стоколос Н. «...Для миру церковного і добра віруючого народу...» (Що стало на заваді поєднанню православних церков в Україні восени 1942 року) / Н. Стоколос // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. зап. Рівненського держ. гуманітар. ун-ту. – Рівне, 2006. – Вип. 8. – С. 14.

³⁷ Мартирологія... – С. 735.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 542-549; ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 176, арк. 76.

Церков незаконний, а всеукраїнський православний Собор стане можливим тільки після закінчення війни. Було наголошено, що тоді влада подбає, аби єпископи, які підписали Почаївську угоду, були усунені від управління Церквою. Нині ж ніхто не може очолювати УАПЦ³⁹. Крім того, очільники райхскомісаріату виступили категорично проти членства у Синоді архієреїв, котрі в минулому займались політичною діяльністю, натякаючи, ймовірно, на Скрипника⁴⁰.

На думку Н. Стоколос, німці змусили Мстислава подати «конфіденційну записку» про справжні причини перемовин із митрополитом Олексієм. З неї стає зрозумілим, що Адміністрація УАПЦ мала серйозні сумніви щодо реальності церковного об'єднання, але чи не найважливішим для неї було домогтися заяви саме від Громадського про відмову від тверджень стосовно неканонічності «полікарпівців». Так планувалося не тільки відняти в Автономній Церкві цей найсильніший аргумент у міжконфесійній боротьбі на випадок незгоди Пантелеймона і його прихильників на об'єднання Церков, а й скомпрометувати і тим самим звільнитися від владики Олексія⁴¹. Про це ж останній писав 15 квітня 1943 р. у листі до митрополита Діонісія: «Нині усім зрозуміло, що не об'єднання було потрібне, а капітуляція з нашого боку»⁴².

Процес імплементації «Акта поєднання» гальмувала також пасивна позиція владики Полікарпа, котрий був невдоволений результатами переговорів через побоювання втратити першість у новій церковній формації. І це при тому, що його підписання вважали перемогою автокефалістів навіть російські автори, оскільки в майбутньому Синоді автономісти діставали тільки два місця з п'яти⁴³. Тому не випадково під час перемовин Полікарпа з Олексієм 11–12 листопада 1942 р. у Кременці перший відмовився від багатьох пунктів Почаївської угоди, зокрема тепер секретарем Сино-

³⁹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ, 1993. – С. 298; Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... – С. 359; Пашенко В. Православ'я... – С. 74.

⁴⁰ АWMР, sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3676, Оп. 4, спр. 475, арк. 543–544; Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... – С. 474; Шкаровский М. Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов (Сборник документов) / М. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье, 2003. – С. 318.

⁴² АWMР, sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).

⁴³ Шкаровский М. Политика Третьего рейха... – С. 319.

ду замість Мстислава планувався автономний єпископ Веніамін⁴⁴.

Спроба об'єднання українського православ'я зазнала поразки через групу архієреїв-автономістів, захоплених до цього окупантами. Як наслідок – на творця угоди єпископа Мстислава почалося справжнє гоніння. Йому нагадали про неодноразові заборони перебувати на Правобережній Україні, видані наприкінці вересня 1942 р.⁴⁵ За свою «надмірну» активність і некерованість владика був заарештований: 19 жовтня він залишив Рівне, а вже 22 жовтня його перевели з Києва до чернігівської в'язниці гестапо. Згодом архієрей потрапив до Прилук, що на певний час стали місцем його проживання під домашнім арештом. Причому єпископові було заборонено будь-куди виїжджати, а також займатися політичною і церковною діяльністю. Німці розглядали це вигнання як випробування його благонадійності⁴⁶.

В одному з листів до владика Никанора Мстислав писав: «26.І. пішов третій місяць, як я в Прилуках. За цей час я не мав ані одної вісточки ні від кого, навіть від родини. Цілком від світа мене відрізали. Різдво провів у страшних муках. У церкві мусів ховатись поза плечима людей та ковтати сльози. Досидівся вже до того, що й грошей не стало. Солдатський пайок одержую, але мушу й за нього платити. Очевидно він не вистарчає, а тому мушу докуповувати і платити страшні гроші. Як далі буде – Бог знає»⁴⁷. Супроводжував на заслання і добровільно з ним перебував ієромонах Іван (Платон Чирва). Ці факти яскраво засвідчують, що в особі єпископа Мстислава окупаційна адміністрація вбачала авторитетного політичного і церковного діяча, який міг становити для них небезпеку. Щоб нейтралізувати діяльність пасіонарного і некерованого ієрарха, гітлерівці понад 6 місяців тримали його під суворим контролем у штучній ізоляції. Крім Скрипника, з усіх українських архієреїв в ув'язненні перебував тільки єпископ Житомирський Григорій Огійчук.

На заслання єпископ Мстислав перебував до кінця квітня 1943 р. Перед відступом німців гестапо відправило його до Києва, де владика опинився у камері смертників. Врятуватись удалося тільки

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 4398, оп. 1, спр. 3, арк. 157.

⁴⁵ Там само, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 845-846; Шкаровский М. Политика Третьего рейха... – С. 308; Мартирологія... – С. 750.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 545; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні... – С. 298; Мартирологія... – С. 742-743.

⁴⁷ University of Alberta Archives, Accession 2011-27 (Minenko Collection), box 7, item 253.

завдяки втручання Східного міністерства, яке завжди симпатизувало українським автокефалістам і відстоювало ідею єдиної УПЦ. Звільнили Мстислава після того, як він підписав заяву, що не буде відправляти богослужінь, проповідувати, проводити жодних політичних акцій⁴⁸. У Києві архієрей разом із преосвященим Никанором перебував під домашнім арештом і пильним оком спецслужб, які контролювали кожен їхній крок⁴⁹. Владика Полікарп робив неодноразові спроби звільнити ієрарха, писав листи Розенбергу з проханням дозволити архієрею правити Служби Божі, однак марно. Командир німецької поліції в Києві пропонував відправити архієрея у русифікований Харків або, після відповідного тиску, використати як агента-інформатора⁵⁰. Рідкісний тогочасний документ – лист владика Мстислава до І. Тиктора від 11 травня 1943 р. – свідчить про невизначеність ситуації, у якій перебував єпископ: «Як бачите, досі сидю в Києві та чекаю у моря на погоду. Обіцяють, а чи що з того вийде – Бог знає... Стараюся дістати дозвіл поїхати до Рівного, та щось немає відповіді»⁵¹.

Щоб отримати позитивну відповідь, владика передавав німецьким органам інформацію про духовенство Московського Патріархату⁵². В одному з листів, датованих літом 1943 р., Мстислав висловив занепокоєння зміною орієнтації українських священнослужителів, які переходили в юрисдикцію Автономної Православної Церкви. Владика пояснював це тим, що вона користується всебічною підтримкою німецької адміністрації, яка гарантує особисту безпеку автономному духовенству, «тоді коли приналежність до Української Церкви влада вважає як приналежність до політичної української організації»⁵³.

Пасіонарний владика Мстислав не міг довго перебувати у цілковитій бездіяльності. Він розумів, що поліція не дозволить йому будь-яку діяльність на території окупованої України. Тому 19 травня 1943 р. єпископ звернувся до Е. Коха з пропозицією направити його до Німеччини для забезпечення релігійних потреб православних

⁴⁸ Мартирологія... – С. 743-744.

⁴⁹ Дублянський А. Тернистим шляхом: Життя митрополита Ніканора (Абрамовича) / А. Дублянський. – Лондон: Видання Генерального Церковного Управління УАПЦ у Великій Британії, 1962. – С. 51.

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 4398, оп. 1, спр. 6, арк. 82, 85-86.

⁵¹ Державний архів Рівненської області, ф. Р-280, оп. 1, спр. 3, арк. 62.

⁵² ЦДАВО України, ф. 4398, оп. 1, спр. 3, арк. 181-181зв.; спр. 10, арк. 11.

⁵³ Там само, спр. 4, арк. 205-205зв.

українських робітників і розробив проект організації такої церковної служби. Не обійшлося і без традиційних для подібних листів дифірамбів: «Моїм гарячим бажанням є, в міру моїх сил і духовного становища, бути корисним і активним учасником реалізації великої ідеї Адольфа Гітлера, який сьогодні є вождем всіх народів Європи...»⁵⁴.

Аналізуючи відносини С. Скрипника з тогочасною владою, напевно чи можна погодитись із категоричним трактуванням його колабораціонізму як «зрадницького кроку». Степан Іванович ніколи не був класичним безоглядним колаборантом. Він змушений був співпрацювати з гітлерівцями як видавець «Волині», друкуючи проницькі матеріали, і як єпископ, підписуючи архіпастирські звернення із реверансами в бік окупантів. Зокрема, слід згадати телеграму владик Никанора, Ігоря і Мстислава до Гітлера від 22 червня 1942 р., у якій вони підтримали справу «оборони честі німецького народу та звільнення людства від безбожницько-жидівсько-комуністичного поневолення»⁵⁵. Безперечно, це були вимушені кроки задля виживання і підтримки національного руху в умовах окупаційного режиму. При цьому С. Скрипник справді змушений був співпрацювати із німцями у невійськових сферах, але це ще автоматично не робить його «злочинцем-колаборантом», оскільки жодних фактів участі Степана Івановича у нацистських злочинах сьогодні не встановлено. Загалом це непросте питання потребує додаткових джерельних пошуків, у тому числі в архівах Німеччини, щоб з'ясувати характер його стосунків з нацистськими органами⁵⁶.

Резюмуючи, зазначимо, що єпископська діяльність владика Мстислава спрямовувалася на конституювання помісної УАПЦ, розбудову церковної мережі і розв'язання міжправославного конфлікту. Почаївський «Акт поєднання» 1942 р. був однією із двох відомих спроб у ХХ ст. подолати інституційний розкол в українському православ'ї. Є підстави стверджувати, що головним творцем цієї екуменічної акції був єпископ Мстислав. На нашу думку, підписання угоди не могло б відбутися без його діяльної участі. Отже, архіпастирська праця владика у цей період мала консолідуюче значення для Церкви.

⁵⁴ Там само, спр. 6, арк. 71, 80-82.

⁵⁵ Державний архів Київської області, ф. 2412, оп. 2, спр. 199, арк. 74; ЦДАВО України, ф. 4398, оп. 1, спр. 4, арк. 180; Волинь. – 1942. – 28 черв. – С. 3.

⁵⁶ Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930–1944: Монографія / А. Смирнов. – К. : Смолоскип, 2008. – С. 171-173.